

УДК 94(477)

Адигьозалов Тогрул*

МІЖНАРОДНО-ІСТОРИЧНІ ПІДСТАВИ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

Досліджуються міжнародно-політичні обставини налагодження азербайджансько-українських міждержавних зв'язків під час Української революції 1917-1920 рр., аналізується геополітичне підґрунтя історичних витоків стратегічного партнерства двох держав.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, Балто-Чорноморський союз, мирна конференція, партнерство.

The article spotlights international and political circumstances of the Azerbaijani-Ukrainian interstate contacts' adjusting during the Ukrainian revolution 1917-1920, analyses geopolitical foundations of the strategic partnership's historical beginnings between two countries.

Key words: Azerbaijani Democratic Republic, Baltic-Black-sea union, peace conference, partnership.

Исследуются международно-политические обстоятельства налаживания азербайджано-украинских межгосударственных связей во время Украинской революции 1917-1920 гг., анализируются геополитические основания исторических истоков стратегического партнёрства двух государств.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Балто-Черноморский союз, мирная конференция, партнёрство.

Розгортання визвольного руху українського народу під проводом Центральної Ради після Лютневої революції 1917 р. в Росії відразу ж викликало гарячі симпатії й підтримку серед кавказьких національно-патріотичних кіл. Азербайджанський делегат Мустафа Векілов наприкінці третього дня роботи З'їзду народів у Києві (8-14 вересня 1917 р.) запевнив присутніх у тому, що й «закавказькі мусульмани стремлять до найскорішого закінчення війни та перебудови Росії в федеративну республіку на широких автономних основах» [1].

За правління гетьмана П.Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) обрії зовнішньополітичної активності Української Держави суттєво розширилися: за кордоном функціонували 10 вітчизняних дипломатичних представництв (у тому числі у Фінляндії, Всевеликому Війську Донському та Кубанській Народній Республіці), у Києві були акредитованими чи перебували більше десятка іноземних дипломатичних представництв та місій (серед них Дону, Кубані, Польщі, Фінляндії, Азербайджану, Грузії та Вірменії), для переговорів до столиці України прибували білоруська, естонська, кримська, литовська, терська та інші делегації.

* аспірант кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: професор Головченко В.І.

Але перспективи налагодження азербайджансько-українських дипломатичних контактів ускладнювалися непевним міжнародно-політичним становищем країн Південного Кавказу. Навесні 1918 р. практично всі «рандштати» (німецькою – «окраїнні держави») були окуповані чи опинилися під прискіпливим зовнішньополітичним контролем Центральних держав. Повною мірою це стосувалося й південно-кавказьких країн, які після стихійного виведення російських військ стали об'єктом збройної агресії з боку Османської імперії. Проголошення незалежності Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (ЗДФР) 22 квітня 1918 р. не зупинило наступу турецьких військ на тифліському напрямку, де вони прорвалися на відстань 20-25 км до грузинської столиці.

Лише під тиском офіційного Берліна, невдоволеного надмірним посиленням позицій свого турецького союзника на Кавказі, Стамбул пішов на укладення 10 травня секретної угоди щодо поділу регіону на сфери впливу (Грузія залишилася в німецькій сфері), а наступного дня погодився на мирні переговори з урядом ЗДФР. Однак вони почалися в Батумі лише 24 травня, й Туреччина, захоплена військовими успіхами, зажадала на них, додатково до брест-литовських надбань, дві третини Єреванської губернії та Ахалкалакський і Ахалціхський повіти Тифліської, під контроль Стамбула мала перейти Закавказька залізниця.

Батумські переговори оголили всю глибину існуючих суперечностей між провідними політичними партіями Закавказького Сейму – грузинськими меншовиками, вірменськими дашнаками і азербайджанськими мусаватистами (від тюркського «рівність»). Виявилось, що мусаватисти були не проти встановлення турецького протекторату над Азербайджаном й разом із дашнаками виявляли невдоволення провідною роллю Грузії у Закавказькій Федерації. Звідусіль із регіону на адресу турецької делегації в Батумі надходили інспіровані мусаватистами прохання мусульманських громад про протекцію [2, с. 248-249].

У цих критичних міжнародно-політичних умовах Національна Рада Грузії 27 травня 1918 р. звернулася до уряду Німеччини з проханням про допомогу, щоб забезпечити країну від зовнішніх небезпек. А вже наступного дня, порушивши перемир'я, османські війська поновили наступ на Єреван і Тифліс. У зв'язку з цими подіями німецький представник на Батумських переговорах генерал фон Лоссов порадив Тифлісу негайно проголосити незалежність Грузії й прохати Німеччину про заступництво.

6-7 червня виконком Національної Ради Грузії під головуванням Н. Жорданія розглянув повідомлення глави закавказької делегації в Батумі А. Чхенкелі, який водночас очолював Раду міністрів і МЗС ЗДФР, про непоступливість Туреччині й пропозицію німецької сторони. Було ухвалено прийняти останню й після проголошення Закавказьким Сеймом рішення про саморозпуск оприлюднити Акт про незалежність Грузії.

Одночасно із саморозпуском Закавказького Сейму, 8 червня 1918 р., Національна Рада Грузії проголосила створення Грузинської Демократичної Республіки (голова уряду – Ной Рамішвілі, міністр закордонних справ – А. Чхенкелі), а через два дні – 10 червня – були задекларовані Азербайджанська Демократична Республіка (прем'єр-міністр – Фаталі Хан-Хойський, міністр закордонних справ – Мустафа Гаджинський) і Вірменська Демократична Республіка (прем'єр-міністр – Овсен Каджазуні, міністр закордонних справ – Олександр Хатісов). Закавказька Федеративна Демократична Республіка, таким чином, припинила своє існування.

Тут варто зауважити, що сучасні Грузія і Азербайджанська Республіка відзначають нині свої національні свята – «День відновлення державної незалежності» й «День Республіки» – відповідно 26 та 28 травня, виводячи їх із подій 1918 р. Ці ж дати фігурують у якості днів проголошення Грузинської, Азербайджанської й Вірменської Демократичних

Республік у тогочасному дипломатичному листуванні, офіційних урядових документах, пресі й подальших наукових дослідженнях. Але наведені вони за так званим «старим стилем», який продовжували використовувати протягом 1918 р. на Кавказі, Кубані й Дону, на відміну, приміром, від УНР чи РСФРР, що перейшли у лютому 1918 р. на загальноєвропейський «новий стиль».

Тому в умовах наростаючої громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії перші дипломатичні контакти від імені Української Держави з Азербайджанською Демократичною Республікою були здійснені секретарем заснованого 5 листопада 1918 р. «Українського дипломатичного представництва на Кубані» Костянтином Поливаном, що перебував тоді в Катеринодарі. До прибуття з Києва щойно призначеного «міністром-резидентом Української Держави при Кубанському уряді» полковника Ф. Боржинського, К. Поливан устиг побувати у прем'єр-міністра Кубанської Народної Республіки Л. Бича і з'ясувати з ним докладну програму роботи українського посольства.

Глава Крайового уряду наголосив, що політична ситуація «вимагає від Українського Посольства одразу ж почати якомога ширшу й найенергійнішу працю в справі поширення Української Національної і державної ідеї на Кубані», а робота посольства, Крайової Ради й уряду «повинна бути спільною» [3, арк. 12 зв.]. Серед головних напрямків діяльності посольства Української Держави Л. Бич назвав боротьбу «проти засилля Кубані, Чорномор'я і Ставропольщини Добровольчою Армією», «паралізування чорносотенно-монархічної агітації Шульгина», поширення правдивої інформації про боротьбу кубанського козацтва та військово-політичну ситуацію в регіоні, «поширення відомостей про глибоке співчуття України щодо самостійності Кубані», «привернення симпатії Європи і Америки до самостійної Кубанської течії» [3, арк. 12 зв.].

К.Поливан від себе додав до програми посольської роботи «оборону прав українців, що живуть на Кубані, Ставропольщині і Чорномор'ю», та їхнє організаційне об'єднання навколо посольства, «агітацію у пресі за українську ідею», «утворення власної української газети» (для цього вже був закуплений папір і сформована редколегія, але арешт добровольцями дипломата не дав змогу довести справу до завершення) та «утворення повного контакту з представниками Грузії, Дону, Азербайджану» [3, арк. 13 зв.-14].

Таким чином, К.Поливан зосередився на налагодженні особистих контактів із депутатами Законодавчої Ради Кубані та членами Крайового уряду. Український дипломат із гордістю зазначав у звіті до МЗС у грудні 1918 р., що «не бачучи ніяких імперіалістичних замірів з боку України відносно Кубані, до Посольства спершу пригорнулися черкеси, а за ними на вдивовижку і лінійні депутати, і почали бачити в лиці Українського Посольства свого щирого приятеля і дійсного оборонця прав народів Кавказу» [3, арк. 15 зв.].

Азербайджанська Демократична Республіка з причин нестабільності свого військово-політичного становища не встигла встановити дипломатичні відносини з Українською Державою, хоча азербайджанському уряду вдалося використати союзну угоду з Османською імперією для успішної боротьби проти більшовицької Бакинської комуни. Все ж уряд Азербайджанської Демократичної Республіки був надто заклопотаний опануванням національної території (лише 15 вересня 1918 р. було звільнено Баку, але вже через два місяці до столиці увійшли британські війська), щоб упритул зайнятися зовнішньополітичними питаннями.

У Києві ж 10 жовтня 1918 р. на загальному зібранні азербайджанців міста був обраний комісаріат у складі Джеліла Садикова (голова), Юсіфа Салехова (помічник) та Мір Джалала Мір Талієва (секретар). До «встановлення зв'язку з Азербайджанським Урядом» він мав здійснювати «захист інтересів громадян Азербайджану», знаходився комісаріат

по вул. Прозоровській, 15. Невдовзі про створення комісаріату Азербайджану в Україні було повідомлено МЗС Української Держави [4, с. 187].

1 листопада 1918 р. комісаріат звернувся до українського МЗС з проханням пояснити положення закону про реєстрацію та призов до української армії окремих категорій офіцерів запасу з тим, щоб під його чинність не потрапили громадяни Азербайджану, як «суверенної держави». 10 грудня аналогічне прохання надійшло до МЗС від комісаріату Горців Північного Кавказу за підписом комісара Бориса Примоева і секретаря Григорія Туаєва.

МЗС направило військовому міністерству і МВС Української Держави роз'яснення, за яким серед інших категорій не підлягали призову по мобілізації колишні піддані Російської імперії, що отримали «національні паспорти від відповідних Урядів чи повноважних представників при Українському Урядові Держав, які заново виникли на території колишньої Російської імперії (Польща, Грузія, Військо Донське, Кубань, Вірменія, Російська Радянська Республіка), чи від визнаних Українським Урядом фактичних представників подібних держав і національних організацій на Україні (Чеський комітет, Латиський Центральний комітет на Україні, Литовська національна Рада на Україні, Комісаріат Азербайджану на Україні, Головний Військовий Комісар Сибіру на Україні і його Представник у Києві, Галицько-Буковинський комітет у Києві, Білоруський комітет і т.д.)».

З цього документу видно, що Українська Держава фактично визнавала всі державні утворення, що виникли на той час на постросійському просторі, оскільки їхні уродженці не підлягали мобілізації.

Таким чином, період гетьманату П.Скоропадського був часом встановлення безпосередніх дипломатичних контактів Української Держави з новоутвореними Грузинською й Вірменською Демократичними Республіками. Якщо не рахувати Туреччини та Німеччини (щодо Грузії), котрі більшою мірою облаштовували свої інтереси в регіоні з позиції сили, Україна виявилася єдиним рівноправним міжнародним партнером для південно-кавказьких республік, який де-факто визнав їхню незалежність і встановив дипломатичні відносини, прийнявши повноважних представників їхніх урядів. Антигетьманське повстання перешкодило налагодженню взаємовигідних торговельно-економічних відносин України з кавказькими країнами та заснуванню там своїх дипломатичних представництв, ці завдання довелося вирішувати в набагато складніших умовах за доби Директорії УНР.

Із завершенням Першої світової війни міжнародне військово-політичне становище південно-кавказьких республік на короткий час дещо поліпшилося. За Мудрооським перемир'ям від 30 жовтня 1918 р. Османська імперія мала вивести свої війська протягом тижня з Баку й протягом одного місяця – з усього Кавказького регіону. Південний Кавказ відійшов до сфери політико-економічного впливу Великої Британії, що обмежилася вивезенням незначної кількості нафти й марганцю, розташуванням нечисленних гарнізонів у Баку, Батумі й Тифлісі (до серпня 1919 р.), але не надто втручалася у внутрішнє життя Грузії, Вірменії та Азербайджану.

Натомість, прибуття до Тифліса і Єревана верховних комісарів Антанти, відкриття в Південному Кавказі консульств США полегшувало можливість дипломатичного визнання молодих незалежних держав із боку провідних європейських країн. І дійсно, з огляду на вражаючі військові успіхи більшовиків наприкінці 1919 р., Верховна Рада Антанти ухвалила 12 січня 1920 р. рішення про визнання де-факто урядів Грузинської й Азербайджанської Демократичних Республік, а через кілька днів – і Вірменської Демократичної Республіки. А наприкінці лютого того ж року під тиском Антанти про визнання самостійності закавказьких республік зробив офіційну заяву й лідер «білого руху» генерал А. Денікін.

Але численні міжособні конфлікти на Кавказі надзвичайно ускладнювали для Києва вироблення загальної політичної лінії у стосунках із молодими незалежними державами. Об'єктивною підставою для їхнього подальшого розвитку й активізації залишалися спільні інтереси на міжнародному рівні, що полягали у здобутті дипломатичного визнання де-юре з боку країн Антанти, недопущенні відродження «єдиної й неділимої Росії» в будь-якій формі та якомога тіснішому військово-політичному й економічному регіональному зближенні.

Однак переможна Антанта навідріз відкидала можливість розчленування Росії й прагнула (особливо Франція) лише до об'єднання всіх антибільшовицьких сил на півдні колишньої імперії. Все ж перший позитивний досвід Української Центральної Ради з вироблення спільних стратегічних і тактичних позицій щодо життєво важливих проблем національно-державного існування став у нагоді Українській Народній Республіці доби Директорії на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр., куди після невдачі одеських переговорів з представниками Антанти був перенесений центр ваги дипломатичної діяльності нових незалежних держав.

Надзвичайна дипломатична місія УНР, очолювана спершу Г. Сидоренком, а з 22 серпня 1919 р. – М. Тишкевичем, відразу ж встановила тісні контакти з делегаціями Азербайджану, Білорусі, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Республіки Горців Північного Кавказу. Фактично відбулося об'єднання дипломатичних представництв окраїнних держав під керівництвом голови української місії. Наприкінці кожного місяця, а за потреби і частіше, відбувалися наради представників цих країн, спільними зусиллями вони видавали журнал «L'Europe Orientale».

На думку глави дипломатичної служби УНР А. Ніковського, «об'єднання на Паризькому ґрунті дало почин до підняття заходів в цілі утворення такого об'єднання безпосередньо між Урядами, що диктувалось політичними, економічними та військовими виводами» [5, арк. 52].

Яскравим проявом дипломатичної співпраці «рандштатів» на Паризькій мирній конференції був спільний протест їхніх делегацій щодо визнання Антантою адмірала О. Колчака «Верховним Правителем Росії». 26 травня 1919 р. «Рада чотирьох» направила в Омськ відповідну дипломатичну ноту, в якій офіційне визнання колчаківського уряду обумовлювалося категоричною вимогою наданням останнім незалежності Польщі й Фінляндії та широкої автономії (включно з правом на зносини з державами Антанти) країнам Балтії, Південного Кавказу й Закаспійським територіям.

В досить ухильній відповіді Антанті від 3 червня О. Колчак підтверджував лише повну незалежність Польщі, погоджуючись на обмежену внутрішню автономію решти зазначених у ноті регіонів. Про суверенну державність України, Білорусі й Північного Кавказу в листуванні взагалі не йшлося [6, с.230-235]. Але така відповідь повністю задовольнила союзників, які на той час іще утримувалися від абсолютного визнання окраїнних державних утворень, за виключенням Польщі й Фінляндії.

Про те, що доля новопосталих держав була вирішена без найменшої участі їхніх представників, ті дізналися з паризьких газет лише 13 червня 1919 р. Через 5 днів глави делегацій Азербайджану (А. Т опчібаєв), Білорусі (А. Луцкевич), Естонії (Н. Поска), Грузії (М. Чхеїдзе), Латвії (З. Меєровіц), Північного Кавказу (А. Чермоєв) та України (Г. Сидоренко) подали до Паризької мирної конференції заяву протесту.

У ній наголошувалося, що зазначені республіки «створилися й існують з вільної волі населення», «їх конституції є вироблені, а їх взаємні відносини до сусідніх держав устійнені та будуть вирішені їхніми конституційними зібраннями». Таким чином, рішення уря-

дових органів Росії жодним чином не можуть «торкатися суверенних прав Азербайджану, Естонії, Грузії, Литви, Північного Кавказу, Білоруси й України», а взаємини цих держав із Росією «можуть бути улаштовані тільки як між державами, рівними у своїх правах, незалежними та суверенними». Представники «рандштатів» ще раз наполягали на негайному офіційному визнанні їхньої незалежності великими державами і мирною конференцією [7, с. 98-99].

На жаль, ця сповнена гідності нота протесту не мала належного відзиву серед керівників Паризької мирної конференції. Як цілком слушно зазначав М. Стахів, у «ноті бракує одного параграфу, який звернув би увагу Найвищої Ради на наслідки такого її рішення з погляду боротьби з більшовизмом і на її історичну відповідальність за цей крок перед своїми країнами і цілим людством... Видно, що автор ноти цілком не здавав собі справи з того, що оповіщення такої кореспонденції з Колчаком представляло собою зобов'язання Найвищої Ради і тільки велика сила обставин на місці могла переконати її про потребу зміни. Тою силою могла бути тільки збройна сила цих національних держав, яка утримала б ці держави на два фронти – проти червоних і білих неділимців» [7, с. 100].

І все ж варто зазначити, що ідея оформлення дипломатичного і військово-політичного союзу «рандштатів» поступово пробивала собі шлях у правлячих колах цих держав. На відкритті Карлсбадської наради послів і голів дипломатичних місій УНР 6 серпня 1919 р. колишній виконуючий обов'язки повіреного УНР у Фінляндії й голова українського представництва у Швеції та Норвегії О. Лоський повідомив, що глава зовнішньополітичного відомства Гельсінкі Р. Гольсті є «ініціатором ідеї союзу держав, які повстали на руїнах Росії проти Великоросії». Причому до проєктованого «союзу народів бувшої Росії від Балтики до Чорного моря» фінський міністр закордонних справ передбачав залучити і Польщу, в цій справі його підтримувала Естонія, але Литва вже тоді висловлювалася проти [8, арк. 14].

Глава ж дипломатичної місії УНР у Празі Максим Славинський у дискусії «Про внутрішнє і міжнародне положення та витичні лінії політики УНР» 10 серпня заявив, що «на Сході Європи мусить зорганізуватись велика держава... Практична національна політика наказувала б нам взяти ініціативу в свої руки» (підкреслено М. Славинським). Причому український дипломат вважав за доцільне «прийняти план федерації від Балтики до Кавказу і далі на схід» [8, арк. 70].

У резюме Карлсбадської наради, запропонованій послом УНР у Берліні Миколою Поршем, наголошувалося, що Україні «крайня пора нав'язати найтісніші стосунки, в першу чергу дипломатичні, з усіма тими державами (які повстали на теренах колишньої Російської імперії), щоб зужиткувати їхні зв'язки і вплив на Антанту, власне Англію та Америку, щоби єдиним «інородчеським» фронтом виступити супроти «єдиної» і в обороні спільних інтересів» [8, арк. 108].

Великої ваги створенню Балто-Чорноморського союзу «рандштатів» надавав С. Петлюра. В інструктивному листі до глави Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Варшаві А. Лівницького від 30 жовтня 1919 р. щодо ведення переговорів з Польщею він зазначав, що «Велика Росія, та ще така чорна масть, як Денікінська, для нас неприємлема, і ми повинні шукати спільників нашої позиції щодо Денікіна. В зв'язку з цим, – підкреслював Голова Директорії, – комбінація союзу проти Росії: Польща – Україна – Латвія – Литва – Естонія цілком приємлема для нас. Коли за допомогою Польщі ми дістанемо зброю і щастя військове тоді перейде на наш бік, се наблизить можливість вступу до такого союзу Кубані, Грузії і Азербайджану і реалізувати таким чином систему коаліції Балтійсько-Чорноморських держав» [9, арк. 5].

Таким чином, з погляду пріоритетності чорноморського чи балтійського векторів зовнішньої політики молодій українській державності, найоптимальнішим за тогочасних умов видавалося їхнє природне поєднання у формі Балто-Чорноморського союзу, ключовою ланкою котрого мала бути УНР. Однак на останньому етапі національно-визвольних змагань оточена звідусіль агресивно налаштованими і ворожими чи, в кращому випадку, неприхильними силами (за винятком, можливо, Чехословаччини), без належної соціальної підтримки та міжнародного визнання, УНР під керівництвом Директорії безповоротно втрачала на користь відродженої Другої Речі Посполитої вирішальну роль в інтеграційному процесі на теренах Центрально-Східної Європи.

Саме цим і пояснюється скептичне ставлення більшості діячів вітчизняної дипломатії до перспектив створення Балто-Чорноморського союзу за участю Варшави і висування натомість плану організації дещо вужчого субрегіонального об'єднання – Чорноморського союзу, в якому ключова роль України ні в кого з учасників (Дон, Кубань, кавказькі республіки) не викликала б заперечень. Проте вже юридично підготовлений протягом літа 1920 – осені 1921 рр. на договірному рівні Чорноморський союз за участю УНР, Кубанської Народної Республіки, Демократичного Дону, Азербайджанської Демократичної Республіки, Грузинської Демократичної Республіки та Республіки горців Північного Кавказу був зірваний більшовицькою окупацією регіону.

Список використаних джерел:

1. Народна воля. – 1917, 12 вересня.
2. Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. – М.: Наука, 1999. – 451 с.
3. Листування з українським посольством при уряді Кубані (про персональний склад, доповіді посла з політичних питань, про підготовку торговельної угоди та ін.); листування з представниками народів Північного Кавказу. – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України), ф.3696 (Міністерство іноземних справ УНР), оп. 1, спр. 37, арк. 1-21.
4. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії: Монографія / Віктор Михайлович Матвієнко. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 397 с.
5. Огляди сучасного міжнародного становища УНР і закордонної політики, ноти, декларації, меморандуми УНР. – ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 278, арк. 1-215.
6. Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции / Б.Е. Штейн. – М.: Наука, 1949. – 244 с.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: [У 7 т.] / Матвій Стахів. – Скрантон: Укр. наук.-видавн. б-ка, 1962-1966. – Т.6: Криза на всіх фронтах.– 247 с.
8. Копії протоколів конференції голів дипломатичних місій УНР в різних державах і містах, в серпні 1919 р. в м. Карлсбаді. – ЦДАВО України, ф.3696, оп. 1, спр. 69, арк. 1-109.
9. Листування С.Петлюри з міністрами тощо. – ЦДАВО України, ф.3809 (Особовий фонд Симона Петлюри), оп. 2, спр. 1, арк. 1-37.